

Πανεπιστήμιο Κύπρου
17 Ιουνίου 2010

ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Άναστάσιος

Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου καί πάσης Άλβανίας

Όμότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Άθηνών

Επίτιμον Μέλος της Άκαδημίας Άθηνών

“Δέν θά άναφερθώ μέ λεπτομέρειες σέ αυτά πού όνειρεύομαι, όμως κατά βάση τό όνειρό μου είναι ό ιερός πόλεμος”. Μέ αυτά τά λόγια έξήγησε τή φιλοδοξία του νά γίνει “μάρτυρας του Ισλάμ” ό νεαρός νιγηριανός φοιτητής, Όμάρ Φαρούκ Άμπντούλμουταλάμπα, ό όποιος έπεχείρησε νά άνατινάξει άεροπλάνο τής άμερικανικής Έταιρίας Northwest. Καί συμπλήρωσε. “Φαντάζομαι τούς μουσουλμάνους νά νικούν, νά κυριαρχούν στόν κόσμο καί νά έγκαθιδρύουν τή μεγαλύτερη άυτοκρατορία όλων τών έποχών”. Εύτυχώς, ή έγρήγορη τών συνεπιβατών του καί του πληρώματος ματαίωσε τά σχέδιά του¹. Η έφημερίδα New York Times, έπικαλούμενη δήλωση συγγενούς του άφρικανου νεαρου τρομοκράτη, γράφει ότι ό τελευταίος έστειλε στό κινητό τηλέφωνο του πατέρα του μήνυμα μέ τό όποιο ένημέρωνε τήν οίκογένειά του ότι είχε άνακαλύψει “μιά νέα θρησκεία, αύτή του πραγματικού Ισλάμ”².

Μετά τήν άποτυχημένη τρομοκρατική αύτή άπόπειρα τά Χριστούγεννα 2009 στήν περιοχή τών ΗΠΑ, είδαμε μιά άλλη, παραμονές του Πάσχα 2010 στή Ρωσία, μέ τραγικά άποτελέσματα. Τή Μεγάλη Δευτέρα (29.3.2010), δύο νεαρές κοπέλλες αύτή τή φορά, σκόρπισαν τόν θάνατο στόν ύπόγειο σιδηρόδρομο τής Μόσχας. Δέν άφησαν κάποιο σημείωμα γιά τά κίνητρά τους. “Όμως τήν ευθύνη γιά τή σφαγή μέ τούς 39 νεκρούς ανέλαβε μετά από λίγο ό Ντόκου Ούμάρωφ, ό αυτοαποκαλούμενος “Εμίρης του Καυκάσου”, ό όποιος ολοκλήρωσε τή στροφή του σετσενικου άντάρτικου από τόν έθνικισμό στόν πανισλαμισμό³. Σέ βιντεοσκοπημένο μήνυμα, πού άναρτήθηκε τή Μεγάλη Πέμπτη στήν ιστοσελίδα του, εξαπέλυε νέες άπειλές κατά τών Ρώσων διακηρύσσοντας ότι οι έπιχειρήσεις θά έπεκταθούν καί, “μέ τή βοήθεια του Άλλάχ”, θά στεφθούν μέ έπιτυχία.

Η πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνας είναι γεμάτη από είδήσεις γιά τρομοκρατικά κτυπήματα σέ διάφορα σημεία του κόσμου, άλλα

¹. Τό Βήμα τής Κυριακής, 31.12.2009.

². Thomas Freedman, New York Times, Η Καθημερινή, 8.1.2010.

³. Η Καθημερινή, 31.3.2010, 2,3, 11.4.2010.

άποτυχημένα, άλλα μέ τραγικά άποτελέσματα. Έντυπωσιακή είναι καί ή έμβέλεια τών τρομοκρατικών ένεργειών. Τό πασίγνωστο κτύπημα στούς δύο Πύργους τής Ν. Ύόρκης στίς 11 Σεπτεμβρίου 2001, άκολούθησαν τό 2002 στό Μπαλί τής Ίνδονησίας, τό 2003 στήν Κωνσταντινούπολη, τό 2004 στή Μαδρίτη, τό 2005 στό Λονδίνο, τό 2008 στή Βομβάη· καί άναρίθμητα στό Ίράκ, καί σέ πολλά άκόμη μέρη. Πρόκειται για έναν “άσύμμετρο πόλεμο” πού έχει αίφνιδιάσει τήν παραδοσιακή στρατηγική.

Στήν παγκόσμια είδησεογραφία ή τρομοκρατία έχει γίνει μόνιμο θέμα, μέ λεπτομέρειες πού έκπλήσσουν καί τήν πιό τολμηρή φαντασία. Έρευνώντας τό διαδίκτυο για νά ένημερωθώ στή σύγχρονη βιβλιογραφία, τρομοκρατήθηκα κι έγώ, όταν είδα ότι σύμφωνα μέ τό Google έχουν δημοσιευθει 141.000.- βιβλία για τό ζήτημα “τρομοκρατία καί θρησκεία”. Ένώ οί άναφορές στό θέμα αυτό στίς διάφορες ιστοσελίδες άνέρχονται περίπου σέ 14.400.000!

Α΄

ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΜΕ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΜΠΝΕΥΣΗ

Τό φαινόμενο τρομοκρατικών πράξεων δέν είναι κάτι νέο. Ή ιστορία τών τελευταίων έκατό χρόνων είναι γεμάτη από περιπτώσεις όπου επιδιώχθηκε ή πρόκληση τρόμου μέ τελικό στόχο διάφορους πολιτικούς, έθνικούς άπελευθερωτικούς ή άλλους ιδεολογικούς σκοπούς (Γεγονότα στήν Τσαρική Ρωσία, άργότερα στή Γερμανία, στήν Ίταλία, στήν Ίρλανδία, στήν Παλαιστίνη, στό Ίσραήλ κ.ά.)⁴.

Φαινόμενα θρησκευτικής βίας, ύπήρξαν ήδη στό άπώτερο παρελθόν, όπως οί Έβραίοι Ζηλωτές τόν 1^ο αιώνα, τό μουσουλμανικό Τάγμα τών Δολοφόνων στόν 12^ο καί 13^ο αί., τό Τάγμα τών Στραγγαλιστών τών δημοσίων δρόμων στήν Ίνδία, οί όνομαζόμενοι Θάγκι (Thuggee), στόν 19^ο αιώνα. Στή μελέτη *Inside Terrorism*, ό Br. Hoffman έπισημαίνει ότι θρησκευτικές τρομοκρατικές όμάδες δέν είχαν έμφανισθει πριν άπό τό 1980. Μέχρι τό 1994 έντούτοις, τό 1/3 (16 άπό 49 τών γνωστών τρομοκρατικών όμάδων) «θά μπορούσαν νά ταξινομηθούν ως θρησκευτικές καί ως πρός τόν χαρακτήρα ή

⁴. Ch. Townshed, *Terrorism. A very short introduction*, Oxford University Press, Oxford 2002. Οί Η.Π.Α., πού πρωτοστατούν στόν πόλεμο έναντίον τής τρομοκρατίας, όρίζουν τήν τελευταία ως “ύπολογισμένη χρήση βίας ή άπειλή βίας, πού προορίζεται νά έμφυσήσει φόβο, μέ σκοπό νά έξαναγκάσει ή νά τρομοκρατήσει τίς κοινωνίες”. “Ένθ’ άν. σ. 3. Πρβλ. Στ. Λυγερός, *Σταυροφόροι χωρίς σταυρό. Ισλαμική τρομοκρατία, Η.Π.Α. και Νεοοθωμανισμός*, Λιβάνης, Αθήνα 2010, σ. 25-31. Έπιλεκτική Βιβλιογραφία βλ. στό τέλος τοϋ άρθρου.

καί τά κίνητρά τους». Καί αὐτή ἡ ἀναλογία ἄλλαξε πάλι τό ἐπόμενο ἔτος, γιά νά φθάσει σχεδόν στό ἥμισυ (26 ἀπό 56)»⁵.

Οἱ περιπτώσεις τρομοκρατίας μέ θρησκευτικές συναρτήσεις δέν περιορίζονται βέβαια στίς ἀκραίες μουσουλμανικές ομάδες κατά Δυτικῶν στόχων. Εἶναι ἐπίσης γνωστές οἱ συγκρούσεις Προτεσταντῶν καί Ρωμαιοκαθολικῶν στήν Ἰρλανδία· οἱ συγκρούσεις Σουννιτῶν καί Σηιτῶν, ἀλλά καί Σηιτῶν κατά Σηιτῶν καί Σουννιτῶν κατά Σουννιτῶν στό Ἰράκ. Ἐπίσης καί σέ ἄλλα πολιτιστικά περιβάλλοντα ἐμφανίσθηκαν περιπτώσεις θρησκευτικῆς τρομοκρατίας. Ὑπενθυμίζουμε τή διάχυση ἀερίου σαρίν στό Τόκυο τό 1995 ἀπό τήν παραθρησκευτική αἵρεση Aum Shinrikyo (Υψίστη Αλήθεια).

Ἡ τρομοκρατία, πού δεσπόζει στίς μέρες μας στό διεθνές προσκήνιο καί ἀπασχολεῖ ὄλο καί περισσότερο τήν κοινή γνώμη τῆς ὑψηλῆς, ἔχει τρία χαρακτηριστικά. Πρῶτον, ἕναν ἀμεσότερο δεσμό μέ τό Ἰσλάμ, δεύτερον, τήν ἀπόφαση τῶν πρωταγωνιστῶν νά θυσιάσθουν ἄμεσα, ὄχι ἀπλῶς μέ τήν ἀποδοχή τοῦ κινδύνου, ἀλλά μέ μιά συνειδητή ἐπιλογή τοῦ θανάτου. Καί τρίτον, ἄριστη χρήση τῆς τεχνολογίας καί εὐρηματική ἐπιχειρησιακή τακτική⁶.

⁵ Br. Hoffman, *Inside Terrorism*, Victor Gallancz, London 1998, ἔρευνα ἀπό τήν ὀπτική γωνία τῆς Rand Corporation. Ἡ θρησκευτική τρομοκρατία, κατά τόν Hoffman: «Πρῶτον, ἔχει ὑπερβατική καί ὄχι πολιτική λειτουργία: Διεξάγεται σέ ἄμεση ἀνταπόκριση πρός κάποια θρησκευτική ἀπαίτηση ἢ προσταγή. Δεύτερον, ἀντίθετα ἀπό τούς κοσμικούς τρομοκράτες, οἱ θρησκευτικοί τρομοκράτες ἐπιδιώκουν συχνά τόν ἀφανισμό εὐρέως προσδιορισμένων κατηγοριῶν ἐχθρῶν καί εἶναι ἀπτόητοι ἀπό τήν πολιτικά ἀντιπαραγωγική δυνατότητα τῆς γενικευμένης δολοφονίας. Τέλος, τό πιό σημαντικό, δέν προσπαθοῦν νά ἀπευθυνθοῦν σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἀρμόδια ἀρχή, ἐκτός ἀπό τή δική τους". Γενικότερα γιά τίς ἀκρότητες βίας στίς θρησκεῖες, βλ. M. Geoffroy et J.-G. Vaillancourt (dir), *La Religion à l' extrême*, Mediaspaul, Montréal, Canada 2009. Εἰδικότερα γιά Ἰσλάμ, σ.169-218.

⁶ M. Juergensmeyer, *Terror in the Mind of God. The Global Rise of Religious Violence*, University of California Press, Berkley, London 2001. W. Laqueur, *The New Terrorism. Fanaticism and the Arms of Mass Destruction*, Phoenix Press, London 2001. F. Burgat, *Face to Face with Political Islam*, I. B. Tauris, London, New York 2003. Δ. Α. Σωτηρόπουλος, Α. Χουλιάρης, Σ. Ροῦσσο, Π. Σκλιᾶς, *Ο Τρίτος Κόσμος, πολιτική, κοινωνία, οικονομία, διεθνείς σχέσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005, ἰδιαίτερα σ. 314-315. M. Desai, *Rethinking Islamism. The Ideology of the New Terror*, I. B. Tauris, London, New York 2007. Am. Blom, L. Bucaille and L. Martinez (eds), *The Enigma of Islamist Violence*, Hurst and Company, London 2007. Γιά τόν παγκόσμιο τζιχαντισμό, βλ. R. Hrair Dekmejian, *Islam in Revolution. Fundamentalism in the Arab World*, Syracuse University Press 1995. Ἑλλην.: *Επαναστατημένο Ἰσλάμ. Ο φονταμενταλισμός στον αραβικό κόσμο*, μετφρ. Αθ. Μπαλοπούλου, εκδ. Παπαζήση Αθήνα 2007, σ. 422-447. Γιά τήν ἰδεολογία καί τήν ὀργάνωση τῶν Ταλιμπάν, βλ. Ant. Giustozzi, *Koran, Kalashnikov and Laptop. The Neo-Taliban insurgency in Afghanistan*, Hurst Co., London

Αντιπροσωπευτικές του χαρακτήρα της ισλαμικής τρομοκρατίας είναι η διακηρύξεις και οι συνεντεύξεις του γνωστότερου πρωταγωνιστή της στην εποχή μας, του Osama bin Laden. Ιδιαίτερα τό κείμενο «Κήρυξη πολέμου έναντι των Αμερικανών που κατέχουν τή γή των δύο ιερών τόπων». Μήνυμα από τόν Osama bin Mohamet bin Laden στους μουσουλμάνους αδελφούς του σέ ὅλο τόν κόσμο καί πιό ειδικά σ' αὐτούς που ζοῦν στήν Ἀραβική χερσόνησο» (1996). Τό κείμενο αὐτό, τό ὁποῖο γράφηκε στό Ἀφγανιστάν στίς 23 Αὐγούστου τοῦ 1996, εἶναι ἕνα ἰδιότυπο μουσουλμανικό κήρυγμα, μέ πλήθος ἀναφορές στό Κοράνιο καί στίς Χαντίθ, μέ ἀνάμειξη συγχρόνων οἰκονομικῶν καί πολιτικῶν προβλημάτων, μέ ρητορικές συγκινησιακές ἐξάρσεις που ἀπευθύνονται στους νέους· καί καταλήγει σέ μακρόσυρτη προσευχή.

Ἐν τούτοις, ἡ θρησκευτική ρητορική τοῦ Bin Laden δέν εἶναι πρωτότυπη. Περιέργως, μοιάζει πολύ μέ τή θρησκευτική ρητορεία τοῦ διάσημου πάπα Οὐρβανοῦ Β΄, ὁ ὁποῖος, στό κήρυγμά του στίς 27 Νοεμβρίου 1095 στόν Καθεδρικό ναό τῆς πόλεως Κλερμόν τῆς Γαλλίας, παρότρυνε τούς χριστιανούς τῆς Δύσεως νά ξεκινήσουν γιά τήν πρώτη Σταυροφορία.

Ὅπως εἶχε κάνει ὁ Οὐρβανός Β΄ στίς ἀρχές τῆς δεύτερης χιλιετίας μ.Χ., ἔτσι καί στίς μέρες μας ὁ Μπίν Λάντεν βεβαιώνει τούς ὁπαδούς του γιά τίς ἀνταμοιβές στόν παράδεισο, οἱ ὁποῖες περιμένουν ὅσους χάνονται στή μάχη. Οἱ ἁμαρτίες τους θά συγχωρηθοῦν, ἡ γήινη ζωή τοῦ πόνου καί τῆς λύπης θά παραχωρήσει τή θέση στή χαρά τῆς αἰωνιότητος. Παραθέτει μάλιστα ἕνα κείμενο τῶν Χαντίθ, στό ὁποῖο ὁ Ἀχμέντ καί ὁ Ἄτ Τιρμιθί ἀφηγοῦνται: «Ένας μάρτυρας δέν θα αισθανθεῖ τον πόνο του θανάτου παρά σαν ἕνα τσίμπημα. ... Τα προνόμια του μάρτυρα εἶναι εγγυημένα ἀπό τον Ἀλλάχ. Συγχωρεμένος με την πρώτη κιόλας σταγόνα του αἱματός του, θα οδηγηθεῖ στη θέση του στον παράδεισο και θα στολισθεῖ με τα στολίδια της πίστης, παντρεμένος με ωραίες γυναίκες, προστατευμένος ἀπό τη δοκιμασία του τάφου, εξασφαλισμένος τήν ἡμέρα τῆς κρίσεως, στεφανωμένος με το στεφάνι τῆς αξιοπρέπειας, ἕνα κόσμημα καλύτερο και ἀπό ολόκληρο τον κόσμο, παντρεμένος με εβδομήντα δύο αγνά ουρί, [όμορφες του

2007. Γιά τίς ποικίλες ἀντιθέσεις στόν ἀραβικό κόσμο, βλ. L. Smith, *The Strong Horse. Power, Politics and the Clash of Arab Civilizations*, Doubleday, New York, London a.o.. 2010. Γιά τήν ισλαμική τρομοκρατία βλ. ἔργα μνημονευόμενα καί στίς ἄλλες ὑποσημειώσεις.

παραδείσου,] και η μεσολάβησή του για άλλους εβδομήντα συγγενείς του θα γίνει δεκτή”⁷.

Οι τελευταίες επιθέσεις της Δύσεως στό Άφγανιστάν και τό Ίράκ έδωσαν άφορμή νά ξυπνήσει ζωηρά στή σκέψη τοϋ ισλαμικοϋ κόσμου ό έφιάλτης τών Σταυροφοριών. Ένδιαφέρον παρουσιάζουν οι όμοιότητες ανάμεσα στά κίνητρα και στίς πολιτικο-οικονομικές διεργασίες πού όδήγησαν στίς σταυροφορίες καθώς και τίς αντίστοιχες ισλαμικές έπιχειρήσεις. Ή Loretta Napoleoni διατυπώνει μιά ένδιαφέρουσα γενικότερη άποψη πού σχετίζεται μέ τήν οίκονομία: “Πρίν από χίλια χρόνια, ή (Ρωμαιοκαθολική) Έκκλησία καθάγιασε με τις Σταυροφορίες μιά συνεργασία ανάμεσα στους αγρότες της Δυτικής Ευρώπης και την ανερχόμενη τάξη των εμπόρων και των τραπεζιτών, η οποία αποτέλεσε τό έμβρυο της ευρωπαϊκής μεσοαστικής τάξης. Με παρόμοιο τρόπο, σήμερα, το ισλάμ έχει σφραγίσει τη σύγχρονη τζιχάντ με μια θρησκευτική σφραγίδα, για να προωθήσει τά πολιτικά και οίκονομικά συμφέροντα των νέων μουσουλμανικών δυνάμεων, των φτωχών αλλά και των επιχειρηματικών τάξεων. Μια νέα, απροσδόκητη συμμαχία σφυρηλατήθηκε γύρω από το ισλάμ για να πολεμήσει τα μουσουλμανικά ολιγαρχικά καθεστώτα και τους υποστηρικτές τους, τους Δυτικούς καπιταλιστές. Αυτοί είναι οι απώτεροι στόχοι τής σύγχρονης τζιχάντ”⁸. Βεβαίως, παράλληλα μέ τίς όμοιότητες υπάρχουν και πολλές διαφορές μεταξύ τών κοινωνικο-πολιτικών συνθηκών τοϋ 11^{ου} αί. και τής παγκοσμιοποιούμενης ύψηλίου τοϋ 21^{ου}.

Τό βασικό σύνθημα πού δεσπόζει στίς σύγχρονες έπιθετικές ενέργειες τών μουσουλμάνων είναι ό όρος τζιχάντ (jihad). Ή μετάφραση τής λέξεως ως «ιερός πόλεμος», δέν είναι άπολύτως άκριβής. Τζιχάντ κυριολεκτικά σημαίνει: «τό νά άγωνίζεται, νά παλεύει κανείς», και μπορεί καλύτερα νά

⁷ ‘Οσάμα μπίν Λάντεν, Πως φθάσαμε στις 11 Σεπτεμβρίου 2001, Κάκτος, Αθήνα 2001, σ. 147. Βλ. περισσότερα σ. 103-162. Βλ. αναλυτικότερα: G. Kepel, *Jihad, expansion et déclin de l’islamisme*, ed. Gallimard 2000. Ελλην.: *Τζιχάντ, ο Ιερός Πόλεμος*, μετφρ. Έλ. Τσερεζόλε, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 462-472. Αντ. Basbous, *L’islamisme, Une révolution avortée*, Hachette, Paris 2002. Έλλην.: *Ισλαμισμός. Μια αποτυχημένη επανάσταση*, μετφρ. Στ. Βλουτάκη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2003, σ. 54-76. Βλ. και OI. Roy, *L’Islam mondialisé*, Seuil, Paris 2002. Άγγλ.: *Globalised Islam. The Search for a New Ummah*, Hurst and Company, London 2004. Βλ. ιδιαίτερα κεφ. 7: On the Path to War: Bin Laden and Others, σ. 290-325.

⁸ L. Napoleoni, *Modern Jihad, Tracing the Dollars behind the Terror Networks*. Έλλην.: *Οικονομία του Τρόμου, ο Νέος Ιερός Πόλεμος*, μετφρ. Ερ. Μπαρτζινόπουλος, Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα 2005, σ. 182. Σχετικά μέ τά οίκονομικά τών τρομοκρατικών οργανώσεων, βλ. E. Berman, *Radical, Religious and Violent. The New Economics of Terrorism*, The MIT Press, Cambridge, Mass., London 2009.

άποδοθει ώς «πάλη»⁹. Όρισμένοι μουσουλμάνοι υποστηρίζουν ότι ό τζιχάντ αναφέρεται στην πνευματική πάλη, άλλοι ότι στηρίζει την άμυνα κατά της διαφθοράς της πίστεως και της ήθικης και όχι τόν έπιθετικό πόλεμο. Άλλά για τούς άκραίους, οί όποιοι σε πολλές χώρες έπηρεάζουν τή μουσουλμανική πλειοψηφία, τό νόημα του τζιχάντ είναι: άμείλικτος πόλεμος κατά των “άπίστων”. Ό ήγέτης της μουσουλμανικής άδελφότητας στην Αίγυπτο Sayyid Qutb (μέσα 20ού αί.), μέ σαφήνεια διακήρυξε: «Ό Θεός έχει όρίσει μόνο μία αίτία για τή δολοφονία -όταν δέν υπάρχει άλλος τρόπος- και αυτός λέγεται jihad. “Έχει όρίσει τόν στόχο του πιστού και του άπιστου μέ τόν σαφέστερο και άποφασιστικότερο τρόπο: Αυτόι πού πιστεύουν μάχονται για τόν Θεό. Αυτόι πού δέν πιστεύουν μάχονται για τά είδωλα. Πολεμήσετε λοιπόν τούς όπαδούς του Σατανά· σίγουρα, δέν είναι τίποτε άλλο παρά αδύναμοι»¹⁰. Όπως έπισημαίνει ή Mary Habeck: “Οι ιεροπολεμιστές πιστεύουν ότι το κίνημά τους είναι κάτι περισσότερο από μικρές ομάδες βίαιων ανθρώπων που έχουν δολοφονήσει χιλιάδες άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Απεναντίας είναι οι δοξασμένοι συμμετέχοντες σ’ ένα δράμα συμπαντικών διαστάσεων, το οποίο θα όρίσει τη μοίρα του κόσμου και θα καταλήξει τελικά με την νίκη των καλών, των ενάρετων και αληθινών

⁹ Ch. Townshend, *Terrorism. A short introduction*, Oxford University Press, Oxford 2002, σ. 127. “Έγκυρη και πολύπλευρη άνάλυση βλ. R. Peters, *Jihad in Classical and Modern Islam*, Markus Wiener Publ., Princeton 1996. Γενικά έργα για τόν Τζιχάντ σε εύρωπαϊκές γλώσσες, βλ. σ. 197-202. M. Habeck, *Knowing the Enemy*, Yale University 2006. Έλλην.: *Οι μαχητές του Θεού. Η ιδεολογία και τα συνθήματα του ιερού πολέμου*, μετφρ. Μ. Μπενά, εκδ. Τουρίκη, Αθήνα 2008: “Οι τζιχαντιστές δεν πιστεύουν ότι πρόκειται για ένα θεωρητικό ή ιδεολογικό αγώνα ο οποίος μπορεί να διεξαχθεί ειρηνικά· αντίθετα η ύπαρξη πολιτικών ή νομικών συστημάτων με διατάξεις που παραβιάζουν τα καθορισμένα όρια της Σαρίας αποτελεί πράξη επίθεσης εναντίον του Ισλάμ, η οποία πρέπει να αντιμετωπισθεί με επαναστατική βία”, σ. 170. G. Kepel, *Τζιχάντ, μν. έργ.* Έκτιμήσεις από τό σύγχρονο μέτωπο στή Μέση Άνατολή, βλ. J. Hider, *The Spiders of Allah. Travels of an Unbeliever on the Frontline of Holy War*, Doubleday, London, Toronto 2009. Ah. Rashid, *Le retour des Talibans*, ed. Delavilla, Paris 2009.

¹⁰ Sayyid Qutb, *The East Religion of Islam*, 1967. Πρβλ. G. Kepel, *Le Prophète et Pharaon*, Paris 1993, σ. 33-72. Κ. Πάτελος, *Το σύγχρονο Ισλάμ. Η συνάντηση με τη Δύση. Μια ιστορική και πολιτική προσέγγιση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2005, σ. 238-241. Tariq Ali, *The Clash of Fundamentalisms. Crusades, Jihads and modernity*, Verso, London 2002, 2003. Έλλην.: *Η σύγκρουση των φονταμεταλισμών. Σταυροφορίες, τζιχάντ και νεωτερικότητα*, μετφρ. Σ. Μιχαήλ, έκδ. Άγρα, Αθήνα 2003, σ. 200: “Οί θιασώτες του Κούτμπ στό Ισλαμικό Τζιχάντ, πού ένώθηκαν μέ τή στρατολόγηση Ούχχαμπιτών Άράβων από τόν Όσάμα μπίν Λάντεν για νά σχηματίσουν τήν Άλ Κάιντα, πιστεύουν ότι τό “Εμιράτο του Άφγανιστάν” ήταν τό μόνο μοντέλο άληθινού Ισλάμ. Τό καθεστώς των Ταλιμπάν σάν εικόνα του παρελθόντος και του μέλλοντος”.

πιστών”¹¹. Ο ισλαμικός φανατισμός είναι υπαρκτός και μοιάζει με πυρκαϊά σέ δάσος, μέ δυνατό άνεμο.

Πέρα από τά άμεσα τραγικά αποτελέσματα, ή σύγχρονη ισλαμική τρομοκρατία έχει επιφέρει στίς δυτικές κοινωνίες τεράστιες οίκονομικές έπιβαρύνσεις, έχει άναστατώσει τόν ρυθμό ζωής, κυρίως δέ έχει έκτινάξει ήφαιστιακή λάβα φόβου αλλά και ξενοφοβίας. Τελικά, δημιουργήθηκε ένας φαύλος κύκλος: Η τρομοκρατία προκαλεί φόβο. Άλλά και ό φόβος, διαφόρων τύπων, τροφοδοτεί τήν τρομοκρατία. Τό αποτέλεσμα είναι ότι στίς ήμέρες μας έχει αύξηθει ό φόβος τόσο στόν ισλαμικό όσο και στόν δυτικό κόσμο.

Τό Έρευνητικό Ίνστιτούτο Pew πραγματοποίησε μία τηλεφωνική σφυγμομέτρηση σέ δείγμα 14.030 ανθρώπων, σέ δεκατρείς χώρες από 1^ης Άπριλίου έως 14^ης Μαΐου 2006, μέ τό έρώτημα: Πιστεύετε ότι οί σχέσεις μεταξύ μουσουλμάνων και κατοίκων τών Δυτικών χωρών είναι γενικά καλές ή γενικά κακές; «Γενικά κακές», άπάντησαν οί Γερμανοί κατά 70%· οί Γάλλοι, κατά 66%· οί δέ Βρεττανοί και Ίσπανοί κατά 61%. Έλαφρώς διαφοροποιημένες παρουσιάζονται οί άπαντήσεις τών μουσουλμάνων στίς άνάλογες χώρες. Στή Γερμανία θεωρούν κακές τό 60% τών μουσουλμάνων· στή Γαλλία, τό 58%· στή Μ. Βρετανία, τό 62%¹².

Μιά άλλη έρευνα από τό «Εύρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τή ξενοφοβία και τόν ρατσισμό», πού είναι συμβουλευτικό όργανο του Εύρωπαϊκού Κοινοβουλίου, έδειξε ότι ή ισλαμοφοβία στήν Εύρώπη δυναμώνει. Ό αριθμός όσων διάκεινται δυσμενώς έναντι του Ίσλάμ παρουσίασε αύξηση κατά 60% σέ ένα χρόνο¹³.

Άσφαλώς, ή αύξηση του φόβου, τής ξενοφοβίας, τής έχθρότητος κατά του Ίσλάμ δέν άποτελεί τήν ένδεδειγμένη στάση στά φαινόμενα τής τρομοκρατίας.

Β΄

ΚΑΤΑΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ ΚΑΙ ΑΝΑΝΗΨΗ

1. Μεταξύ τών μουσουλμάνων δέν ύπάρχει μία ένιαία στάση έναντι τής τρομοκρατίας. Μιά μεγάλη ομάδα στηρίζει τήν αντίληψη ότι οί πράξεις

¹¹ Μ. Habeck, *μνημ. έργ.*, σ. 171.

¹². *Η Καθημερινή*, 24.6.2006, μέ τίτλο “Τα συστατικά της καχυποψίας Ισλάμ-Δύσης. Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί σε 12 χώρες περιγράφουν σε έρευνα της *International Herald Tribune* πως βλέπουν οι μεν τους δε”.

¹³. Μ. Δεληθανάση, “Θεριεύει η ισλαμοφοβία στην Ευρώπη”, *Η Καθημερινή*, 14.1.2007.

αυτές ανταποκρίνονται στην έντολή του τζιχάντ¹⁴.

Είναι βεβαιωμένο ότι σέ πολλές τρομοκρατικές ενέργειες υπήρξε μιά έντονη προετοιμασία, θά ἔλεγε κανείς ἕνα ντοπάρισμα τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Ἀπό ἀντικείμενα πού βρέθηκαν ὅτι ἀνήκαν στούς πρωταγωνιστές τοῦ κτυπήματος στή Ν. Ὑόρκη, φαίνεται ὅτι, παράλληλα μέ τήν καθαρῶς τεχνική καί μαχητική προετοιμασία υπήρξε καί έντονη θρησκευτική, ἡ ὁποία συνέβαλε στόν ἔλεγχο τοῦ νοητικοῦ καί τοῦ θυμικοῦ αὐτῶν πού ἀνέλαβαν τήν ἐπιχείρηση¹⁵. Γιά ἑκατομμύρια μουσουλμάνους, οἱ πράξεις οἱ ὁποῖες στή Δύση ἀποκαλοῦνται “τρομοκρατικές” εἶναι πράξεις ἡρωϊκές, “μαρτυρικές”, γιά τήν υπεράσπιση τοῦ Ἰσλάμ. “Ἐτσι, βλέπουμε μητέρες νά παρακινοῦν τά παιδιά τους καί νά τούς δίνουν τήν εὐχή τους ὅταν αὐτά ξεκινοῦν μέ τό Κοράνιο στό χέρι γιά μιά ἐνέργεια, σύμφωνα μέ τήν πεποίθησή τους, ὑψίστης αὐτοθυσίας (πρβλ. περίπτωση καμικάζι στό Εἰλάλ τοῦ Ἰσραήλ, Ἰαν. 2007). Ἡ θρησκευτική σκέψη ἔχει τούς δικούς της λαβυρίνθους καί ἀπροσδόκητες δυνάμεις πού συναγωνίζονται τίς πυρηνικές ἐκρήξεις.

Ἐπάρχουν, ἀσφαλῶς. κορανικά ἐδάφια πού παροτρύνουν σέ μαχητική σύγκρουση μέ τούς ἀπίστους. Π.χ. “Ὅταν παρέλθωσιν οἱ ἱεροὶ μῆνες, τότε φονεύετε τούς πολυθεϊστάς ὅπου ἂν συναντήσητε, ζωγρεῖτε δέ πολιορκοῦντες καί ἐνεδρεῦοντες αὐτούς. Ἐάν ὅμως μετανοήσωσιν, ἐάν τηρήσωσι τήν προσευχήν, ἐάν ἐλεήσωσιν, ἄφετε αὐτούς ἐλευθέρους, καθότι ὁ Θεός εἶναι μακρόθυμος καί ἐλεήμων” (9:5). Σέ ἄλλο κεφάλαιο: “Ὅπότεν συναντᾶτε τούς ἀπίστους φονεύετε καί κατασφάζετε, συκρατοῦντες στερρῶς τά δεσμά τοῦ αἰχμαλώτου ... Ὅσοι πιστοὶ! Ἐάν συνδράμετε τόν Θεόν ἐν τῇ μάχῃ αὐτοῦ κατά τῶν ἀπίστων, καί ὁ Θεός θά συνδράμη ὑμᾶς, κατευθύνων τά ὑμέτερα διαβήματα” (47: 4, 8).

Σήμερα, πολλοὶ μετριοπαθεῖς μουσουλμάνοι τονίζουν ὅτι οἱ κορανικοὶ αὐτοὶ στίχοι πρέπει νά ἐξετασθοῦν καί νά ἐρμηνευθοῦν στό ἱστορικό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ἐλέχθησαν.

Διακεκριμένοι μουσουλμάνοι στοχαστές καί ἡγέτες καταδικάζουν τή μέθοδο τῆς τρομοκρατίας καί τονίζουν ὅτι αὐτή δέν μπορεῖ νά χαρακτηρισθεῖ ὡς τζιχάντ¹⁶. Ταυτόχρονα ὅμως ζητοῦν ἐπίμονα νά

¹⁴ Βλ. A. Basbous, *μνημ. ἔργ.* Παραδείγματα ἀκραιῶν κηρύκων, σ. 270-274.

¹⁵ Πρβλ. *Herald International Tribune*, Ἡ Καθημερινή, 29-30.9.2001.

¹⁶ Π.χ. Ὁ πρῶν μεγάλος μουφτής τῆς Αἰγύπτου Μουχάμαντ Σαγιέντ Τανταουί, διευθυντής τοῦ Ἄλ Ἀζχαρ, “το Μάρτη του 1996 καταδίκασε έντονα τους δράστες τρομοκρατικῶν πράξεων”. “Ἀρνεῖται νά θεωροῦνται οἱ καμικάζι μάρτυρες αν

καταδικασθεί και η τρομοκρατία που άσκειται από μη μουσουλμάνους με διάφορες μεθόδους σε άλλα μέτωπα (π.χ. στη Γάζα). Ίδιαίτερα επιμένουν για τη λύση του παλαιστινιακού προβλήματος.

Οι κύκλοι αυτοί υποστηρίζουν ότι το Κοράνιο είναι γεμάτο παροτρύνσεις για μετριοπάθεια, ευσέβεια, υπαταγή στο θέλημα του Θεού. Και υπογραμμίζουν ότι αξίωμα για το Ίσλάμ παραμένει ότι ο άνθρωπος αποτελεί «σημείο» (aya) θεϊκό. Η αξιοπρέπεια του κάθε ανθρώπου είναι συμφυής με τη φύση του. Στο άποχαιρετιστήριο προσκύνημά του στη Μέκκα, ο Μωάμεθ τόνισε: «⁷Ω άνθρωποι! Σας έχουμε πλάσει από ένα (μόνο) άνδρα και μία (μόνο) γυναίκα και από σας κάναμε λαούς, φυλές για να αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλο. Ο πιο τιμημένος ανάμεσά σας ενώπιον του Άλλάχ είναι ο πιο ενάρετος» (49:13).

Τήν ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποδέχεται το Ίσλάμ και για τους όπαδούς των άλλων μονοθεϊστικών θρησκειών¹⁷. Σέβεται και προστατεύει τα δικαιώματα των μη-μουσουλμάνων, των dhimmis (προστατευομένων). Το Κοράνιο όρισμένες φορές αναφέρεται γενικώς στους μη-μουσουλμάνους και, σε ειδικές περιπτώσεις, στους όπαδούς του Ίησου. Στα κορανικά αυτά εδάφια άλλοτε διαφαίνεται κάποια συμπάθεια, άλλοτε μία σαφής αντίθεση. Π.χ. «Θά ανακαλύψεις ότι μεταξύ των ανθρώπων οι Έβραϊοι και οι πολυθεϊστές είναι έχθροί άσπονδοί των μουσουλμάνων και ότι οι καλούμενοι Χριστιανοί (Nasârâ) είναι μάλλον διατεθειμένοι να αγαπούν τους πιστούς (δηλ. τους μουσουλμάνους)» (5:85). "Όμως άλλοι καταφέρεται έναντίον και των μόν και των δέ: «"Όσοι πιστοί! μή συνάπτετε σχέσεις με τους Έβραίους, ούτε με τους Χριστιανούς· αυτοί είναι φίλοι άλλήλων» (5:56). "Ετσι οι κατά καιρούς μουσουλμανικές ήγεσίες έχουν την εύχέρεια, ανάλογα με τις διαμορφούμενες συνθήκες, να υπογραμμίζουν τά κορανικά χωρία που τους διευκολύνουν.

2. "Ας έλθουμε τώρα στην ένδεδειγμένη δική μας στάση. Αναλύοντας το δίλημμα "Η Δύση και το Ισλάμ. Σύγκρουση η συμβιβασμός;", ο Ίω. Βαρβιτσιώτης, σε συνεργασία με τον Σ. Ροϋσο, καταλήγει στο συμπέρασμα "Ο δυτικός κόσμος βασισμένος στον όρθολογισμό και στη θεσμική κατοχύρωση της διαφορετικότητας και της πολλαπλότητας και ανοικτός στις

σκοτώνουν αθώους, γυναίκες και παιδιά". A. Basbous, *μνημ. έργ.*, σ. 277-278: Βλ. και Διαλέξεις και όμιλίες του Μεγάλου Μουφτή της Συριακής Άραβικής Δημοκρατίας Sheikh Ahmad Kufaro, *The Way of Truth*, World Quran School, Damascus 2004, English text, University of Arizona. Πρβλ. P. N. Trivedi, *Terrorism Has No Religion*, M.D. Publications, New Delhi 2009.

¹⁷ D. Marshall, *God, Muhammad and the Unbelievers*, Curzon, Surrey, TW9 1999.

αναζητήσεις και στα καινούργια κάθε φορά ρεύματα ιδεών και ηθικών συστημάτων, δύο τινά δεν δικαιούται να πράξει: δεν μπορεί να επιλέξει την τυφλή σύγκρουση με τον μουσουλμανικό κόσμο, ... ούτε όμως και να προχωρήσει στον όποιο χωρίς αρχές συμβιβασμό”¹⁸.

Ασφαλώς, τό συμπέρασμα είναι ορθό. Στό σημείο όμως αυτό θά θέλαμε νά προσθέσουμε μιά γενικότερη παρατήρηση: Συχνά αντιπαρατίθενται “ή Δύση καί τό ‘Ισλάμ”. Σέ μιά τέτοια όμως τοποθέτηση του προβλήματος, προσδίδεται ιδιαίτερος τόνος στό πολιτικο-στρατιωτικό ‘Ισλάμ, κυρίως τό ριζοσπαστικό. Ένώ, έμμεσα ή άμεσα, τίθεται σέ δεύτερη μοίρα ό θρησκευτικός πυρήνας καί χαρακτήρας του ‘Ισλάμ. Αύτός όμως τροφοδοτεί, έμπνέει καί νευρώνει τό πολιτικό ‘Ισλάμ (μέ συγκεκριμένες μεταφυσικές αρχές καί πεποιθήσεις, μέ σύστημα δογματικών αξιωματικών θέσεων, ήθική δεοντολογία, κείμενο ιερό, άπολύτου, άδιαπραγματεύτου κύρους)¹⁹.

‘Ο όρος “Δύση” περιλαμβάνει συγκεκριμένα πολιτιστικά καί πολιτικο-οικονομικά στοιχεία πού διαμορφώθηκαν άφετηριακά υπό τήν επίδραση του Χριστιανισμού καί μετεξελίχθηκαν από διάφορες άλλες τάσεις ενός πολύμορφου όρθολογισμού. Σήμερα δέ έχουν όδηγήσει σέ μιά έκκοσμηκευμένη Δύση. Από αύτής τής πλευράς, ή αντιπαράθεση μέ τό ‘Ισλάμ –στή σύνθετη δυναμική θρησκευτικο-πολιτική μορφή του- θέτει στή Δύση μιά πρόσκληση αύτοκριτικής γιά τήν αύτοσυνειδησία της. ‘Η αύξανόμενη θρησκευτική της άδιαφορία μειώνει τό πνευματικό άμυντικό της σύστημα. ‘Αλλά ούτε ό όρος Δύση συμπεριλαμβάνει όλο τόν χριστιανικό κόσμο. ‘Η Ρωσία βρίσκεται επίσης στό στόχαστρο τών ισλαμιστών τρομοκρατών. Οι

¹⁸ Βλ. ‘Ι. Μ. Βαρβιτσιώτη, σέ συνεργασία μέ τόν Σ. Ρούσσο, *Τυφλοί στρατοί. Η Δύση και η απειλή του ισλαμικού φονταμεταλισμού*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2008, κεφ. 7: Η Δύση και το Ισλάμ. Σύγκρουση η συμβιβασμός;, σ. 152-170. ‘Ενδιαφέρουσες προτάσεις σχετικά μέ τό τί πρέπει νά κάνουν οί Μουσουλμάνοι καί τί ή Δύση, βλ. στό έργο του μουσουλμάνου διανοούμενου Akbar S. Ahmed, *Islam under Siege. Living Dangerously in a Post-Honor World Policy*, Cambridge U.K. 2003, σ.152—160. Σχετικά μέ τή μεγάλη διαφοροποίηση του ισλαμικού κόσμου, τήν αντίισλαμική καί άντιδυτική ρητορική, βλ. νηφάλια άνάλυση F. Halliday, *Islam and the Mythe of Confrontation*, I. B. Tauris, London, New York, New ed. 2003. “Ένα άλλο δίλημμα διατυπώνεται ως: Σύγκρουση ή συνεργασία. Amin Saikal, *Islam and the West. Conflict or Cooperation?* Palgrave Macmillan, New York 2003. Στό θέμα διάλογος ή σύγκρουση βλ. επίσης H. Goddard, *History of Christian - Muslim Relations*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2000, σ. 177-194.

¹⁹ Βλ. ήμέτερο, *‘Ισλάμ. Θρησκευσιολογική έπισκόπηση*, Πορευθέντες, Αθήνα 1975· ‘Ακρίτας, έκδ.15η, Αθήνα 2006. Ανάλυση του Ισλαμικού τζιχαντισμού βλ. G. Weigel, *Faith, Reason and the War. Against Jihadism*, Doubleday, New York 2009. ‘Ο συγγραφέας έπιμένει ότι ή Δύση πρέπει νά λάβει στά σοβαρά ύπόψη τίς θρησκευτικές ρίζες του τζιχαντισμού γιά νά άντιμετωπίσει εκείνους πού ένεργοϋν βίαια στό όνομα του Θεού.

χρησιμοποιούμενοι, λοιπόν, όροι “Δύση”, “Ισλάμ” δέν βρίσκονται σέ πλήρη αντίστοιχία. Ό ένας, κατά κυριολεξία, είναι γεωγραφικός, ένώ ό άλλος καθαρώς θρησκευτικός χωρίς νά περιορίζεται από γεωγραφικά σύνορα.

Σέ μία πρόσφατη συνέντευξή του, ό ιστορικός Edward Luttwak, συγγραφέας του έξαιρετου έργου *Η μεγαλειώδης στρατηγική τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*²⁰, εξηγώντας τήν έπιτυχή αντίσταση τών Βυζαντινών στίς πιέσεις τών επεκτατικών κυμάτων του Ισλάμ, έπεςήμανε ότι στήν αντίσταση τής Κωνσταντινουπόλεως, “καθοριστικό ρόλο έπαιξε ή τριπλή και ίσχυρότατη ταυτότητα τών βυζαντινών, πού ήταν ταυτόχρονα έλληνική, χριστιανική και ρωμαϊκή. Αύτή ή ταυτότητα τούς έκανε νά αισθάνονται υπερήφανοι και δυνατοί εκπρόσωποι ένός σημαντικού πολιτισμού. Είχαν βαθιά γνώση τής αρχαίας έλληνικής παιδείας, άρα ήταν σέ θέση νά κατανοήσουν τόν κόσμο γύρω τους. Ήταν βαθύτατα χριστιανοί: είχεν τόσο δυνατή πίστη στόν Χριστιανισμό, πού έμεις οι μεταγενέστεροι μέ μεγάλη δυσκολία μπορούμε νά τήν αντιληφθούμε. Και βασιζόνταν στους ίσχυρους ρωμαϊκούς θεσμούς, τούς νόμους, τόν στρατό, τό κράτος”²¹. Συγχρόνως, γιά τήν αντιμετώπιση τών απειλών, οί Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν μέ ιδιαίτερη έπιδεξιότητα τή διπλωματία.

Οί συνθήκες, βέβαια, έχουν αλλάξει, αλλά οί βάσεις –παιδεία, θρησκευτική πίστη, θεσμοί- εξακολουθούν νά έχουν τεράστια σημασία γιά τήν όρθή αντίσταση στή σύγχρονη τρομοκρατία. “Αν θελήσουμε νά κάνουμε μία αύτοκριτική, τόσο ή παιδεία όσο και ή πίστη έχουν σημαντικά διαβρωθεί στόν παραδοσιακό χριστιανικό κόσμο. Και δυστυχώς εξακολουθούν νά ύπονομεύονται. Ένώ στόν ισλαμικό κόσμο παρατηρείται στήριξη και ανάπτυξη του θρησκευτικού συναισθήματος, και συχνά ένθουσιασμός γιά τήν έπιβολή του Ισλάμ σέ νέες περιοχές μέ οικονομικά και πολιτικά μέσα, στόν λεγόμενο χριστιανικό κόσμο διαπιστώνεται, αντίθέτως, ύποβάθμιση τής σημασίας τής θρησκευτικής συνειδήσεως και άμφισβήτηση τής άξίας της.

Πρβλ. Ελ. Γλύκατζη-Αρβελέρ. *Γιατί τό Βυζάντιο*;, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σ.185.

Καιρός νά συνειδητοποιήσουμε ότι δέν άρκει ή τεχνολογική πρόοδος γιά τήν έξασφάλιση τής συνοχής και τής αντίστασεως τής κοινωνίας μας. Ή

²⁰ Ed. Luttwak, *The grand strategy of the Byzantine Empire*, Belknap of Harvard U.P., Cambridge 2009.

²¹ *Η Καθημερινή*, 28.3.2010, Τέχνες και γράμματα, σελ. 8. Πρβλ. Ελ. Γλύκατζη-Αρβελέρ. *Γιατί τό Βυζάντιο*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σ.185.

άνανηψη, ή άναζωογόνηση και όχι ή περιθωριοποίηση τής χριστιανικής πίστεως, ή βίωση τής ούσίας της, τής δυνάμεως και του κάλλους της θά βοηθήσουν τούς χριστιανούς, και ιδιαίτερα τούς Όρθοδόξους, νά διατηρήσουμε τήν ταυτότητά μας και νά αναπτύξουμε τίς οίκουμενικές άξίες πού άποτελοϋν τόν πυρήνα του χριστιανικού πολιτισμού, τήν έκπληκτική άντοχή, καθώς και τόν δημιουργικό δυναμισμό του.

3. Οί τρομοκρατικές ισλαμιστικές επίθέσεις έδωσαν συγχρόνως νέα ώθηση στίς έπαφές μεταξύ διανοουμένων τών διαφόρων θρησκειών, μέ σκοπό τόν διαθρησκειακό διάλογο. Τά τελευταία δέκα χρόνια, έχουν πληθύνει τά σχετικά συνέδρια. Άντί γιά σύγκρουση τών πολιτισμών, γιά τήν όποία τόσο έντονα έχει μιλήσει ό Samuel Huntington²², τό ζητούμενο σήμερα είναι ό διάλογος τών πολιτισμών, ή προσπάθεια γιά τήν άρμονική τους συνύπαρξη. Πρός τήν κατεύθυνση αύτή κινούνται και μπορούν νά συμβάλουν τά σοβαρά διαθρησκειακά συνέδρια και οί παγκόσμιοι οργανισμοί, όπως ή “Διάσκεψη τών Θρησκειών γιά τήν Ειρήνη”, στόν όποιο μετέχουν εκπρόσωποι όλων τών θρησκειών από όλόκληρο τόν κόσμο.

Δέν τρέφουμε, βεβαίως, ψευδαισθήσεις ότι αυτές οί προσπάθειες θά προσφέρουν σύντομα άποφασιστικές λύσεις. Ούτε, άσφαλώς, διαφαίνονται πολλά περιθώρια γιά διάλογο σέ θεολογικά ζητήματα (π.χ. συζήτηση γιά τά χριστιανικά δόγματα ή τίς πεποιθήσεις τών μουσουλμάνων σχετικά μέ τό Κοράνιο και τόν Μωάμεθ). Υπάρχουν όμως πανανθρώπινα προβλήματα, όπως ή προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, ή ειρήνη, ή συμφιλίωση μεταξύ τών έθνών, ή οικονομική άνάπτυξη, ή διεθνής δικαιοσύνη, τά ναρκωτικά, ή βιοηθική κ.λπ., πού μπορούν νά γίνουν άντικείμενο κοινών άναζητήσεων. Οί συναντήσεις αυτές συμβάλλουν στήν υπέρβαση παρανοήσεων, στήν ενίσχυση μιās νηφαλιότερης θρησκευτικής συνειδήσεως, ώστε νά καταλάβουμε τίς άνησυχίες και τά έπιχειρήματα τών άλλων. Ό διάλογος είναι προτιμότερος από τή σιωπή, μέσα στήν όποία καλλιεργείται ή καχυποψία και συχνά τό μίσος. Επί πλέον, οί συναντήσεις αυτές, μέ τά κοινά άνακοινωθέντα και μηνύματα, έχουν ευρύτερη έμβέλεια σέ ιδέες καταλλαγής και συνεννοήσεως. Οί ιδέες διαθέτουν τή δική τους μακροπρόθεσμη δυναμική και επίδραση.

Οί Προκαθήμενοι τών Όρθοδόξων Έκκλησιών, στό τελικό Μήνυμα τής Συνάξεως πού έγινε τόν Όκτώβριο του 2008 στήν Κωνσταντινούπολη τόνισαν τήν άνάγκη νά συνεχισθοϋν οί διαχριστιανικοί καθώς και οί

²² S. P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, A. Touchstone Book, New York 1997.

διαθρησκειακοί διάλογοι. “ιδιαιτέρως μετά τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καί τοῦ Ἰσλάμ, δοθέντος ὅτι ὁ διάλογος ἀποτελεῖ τόν μόνον τρόπον ἐπιλύσεως τῶν μεταξύ τῶν ἀνθρώπων διαφορῶν, ἰδιαιτέρως εἰς μίαν ἐποχὴν ὡς ἡ σημερινή, κατά τήν ὁποῖαν αἱ παντοῖαι διαιρέσεις, περιλαμβανομένων καί ἐκείνων ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας, ἀπειλοῦν τήν εἰρήνην καί ἐνότητα τῶν ἀνθρώπων”²³.

Ἐδῶ πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ὅτι διάλογος πού σέβεται τίς θρησκευτικές ἀρχές καί ἀπόψεις τῶν ἄλλων δέν σημαίνει συγκρητισμό καί ἀποχρωματισμό τῆς πίστεώς μας. Ἀντίθετα, ἀπαιτεῖ οὐσιαστική γνώση τῆς πίστεώς μας μαζί μέ συνεχὴ βίωσή της. Κανείς ὑπεύθυνος Ὁρθόδοξος ἐκπρόσωπος, πού μετέχει στίς διαθρησκειακές συναντήσεις, δέν εἶναι διατεθειμένος νά ἀρνηθεῖ τήν Ὁρθόδοξη ταυτότητά του ἢ νά κάνει συμβιβασμούς. Ἄλλωστε, ἡ οὐσιαστικὴ συμβολή μας δέν εἶναι ὁ συμβιβασμός ἢ ἡ σιωπή, ἀλλά ἡ σοβαρὴ κριτικὴ σκέψη, ἡ μαρτυρία τοῦ θησαυροῦ τῆς Ὁρθόδοξης παραδόσεως καί θεολογίας πρὸς πᾶσαν κατεύθυνση.

Παράλληλα μέ τόν θεωρητικὸν διάλογο, στίς πολυθρησκευτικές κοινωνίες προσφέρονται σημαντικὲς εὐκαιρίες γιὰ ἕναν “διάλογο ζωῆς”. Ὁ τελευταῖος δέν ἀπαιτεῖ ἀποδοχὴ ἢ συμφωνία σέ θέματα θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἀλλά ἐπικεντρώνεται στήν κοινὴ ἀντιμετώπιση τῶν καθημερινῶν προβλημάτων. Στήν Ἀλβανία π.χ., ὅπου ζοῦμε ἀκριβῶς σέ μιά τέτοια πολυθρησκευτικὴ κοινωνία, αὐτό ἔχουμε προσπαθήσει μέ ἐπιτυχία στά 20 τελευταῖα χρόνια δημοκρατικοῦ βίου. Ἐγκατάλειψη τοῦ διαθρησκειακοῦ διαλόγου ὀδηγεῖ στήν ἀνάπτυξη νέων ἐκφράσεων θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ πού τελικά καταλήγουν σέ ἕναν ἄλλο, φοβερό “διάλογο”, ἀνάμεσα στίς αἰφνιδιαστικὲς ἐνέργειες τῶν τρομοκρατῶν καί τούς πυραύλους τῶν ἰσχυρῶν.

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε τό 2007 ἡ πρόταση 138 μουσουλμάνων διανοουμένων πρὸς τό Βατικανό, τούς Προκαθημένους τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, τούς Ἀγγλικανούς κ.λπ. γιὰ τήν ἀπό κοινοῦ μελέτη τῆς σημασίας τῆς ἐννοίας τῆς ἀγάπης στόν Χριστιανισμό καί στό Ἰσλάμ²⁴. Ἡ ὁποῖα ὅμως ἔχει μείνει χωρὶς συγκεκριμένη συνέχεια.

²³ “Μήνυμα τῶν Προκαθημένων τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν”, *Ἐπίσκεψις*, τεύχ. 692/2008, σ. 23-28. Βλ. πλείονα, His All Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew, *Encountering the Mystery*, Doubleday, New York, London 2008, σ. 216-224: The importance of Interfaith Dialogue. Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου), *Παγκοσμιότητα καί Ὁρθοδοξία*, Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2000, σελ. 136-168: Ὁ Διάλογος μέ τό Ἰσλάμ.

²⁴ An Open Letter and Call from Muslim Religious Leaders – October 13, 2007. Ἡ ἐπιστολή ἀρχίζει: “Muslims and Christians together make up well over half of the world’s population. Without peace and justice between these two religious Communities, there can be no meaningful peace in the world. The future of the world depends on peace between

4. Ίδιαίτερα, τά κράτη καί οί λαοί πού ανήκουν στόν έκ παραδόσεως χριστιανικό κόσμo όφείλουν νά γίνουν πιό συνεπείς στά θέματα τής δικαιοσύνης καί τής φτώχειας στήν οίκουμένη. Σέ ένα μεγάλο μέρος του ίσλαμικού κόσμου δεσπόζει ή βεβαιότητα ότι ή Δύση έχει φερθει καί έξακολουθει νά φέρεται άδικο. Αύτή ή αίσθηση τής άδικίας προκαλεί όργή, άγανάκτηση, διάθεση έκδικήσεως. Εΐναι γνωστή ή κριτική πού άσκειται, ειδικότερα γιά τίς ΗΠΑ, ότι στήν περίπτωση τής Μέσης Άνατολής ύποστηρίζει άνεπιφύλακτα τό Ίσραήλ. Άλλ' έξάλλου, καί οί μουσουλμάνοι όφείλουν νά καταλάβουν ότι οί τζιχαδιστές άποτελοϋν καί γι' αυτούς ήθικό καί πολιτικό πρόβλημα. Η άναστάτωση καί ή άπειλή θά συνεχίζονται έφόσον οί ίσλαμικές κοινωνίες δέν παύουν νά χαρακτηρίζουν τίς δολοφονικές ένέργειες τών βομβιστών αυτοκτονίας ως "μαρτυρικές".

"Όσον άφορā στήν ούσιαστική αντιμετώπιση τής οικονομικής κρίσεως, αλλά καί τής φτώχειας του κόσμου, άπαιτείται ύπέρβαση τής άδικίας, ισόρροπη ανάπτυξη καί καλλιέργεια τής άλληλεγγύης σέ όλα τά επίπεδα. Κατά τήν εϋστοχη έπίσημανση του Μαχάτμα Γκάντι, "ή άνέχεια εΐναι ή χειρότερη μορφή βίας". Στόν προηγούμενο αΐωνα, πολλές άπό τίς καταπιεζόμενες κοινωνικές ομάδες προσανατολίσθηκαν πρós τό κομμουνιστικό σύστημα πού εΐχε ταυτισθει μέ τόν ιστορικό ύλισμό. Σήμερα έμφανίζεται ένας άλλος πόλος έξξεως γιά κείνους πού κινούνται στά όρια τής έξαθλιώσεως, ιδίως στήν Άσία καί τήν Άφρική: "Ένα πολιτικό δυναμικό Ίσλάμ, πού χρησιμοποιοεί τή θρησκευτική πίστη χωρίς νά διστάζει γιά τίς πιό άκραϊες μεθόδους. Οί οικονομικά άνεπτυγμένες κοινωνίες, πού ξεκίνησαν άπό τή χριστιανική παράδοση χωρίς όμως νά μείνουν συνεπείς στήν πληρότητα καί στίς άρχές της, ιδίαίτερα στήν άρχή τής δικαιοσύνης καί τής άγάπης, πρέπει νά φροντίσουν νά γίνουν ούσιαστικά δίκαιες στήν παγκόσμια εϋθύνη τους. "Αν τά πλούσια έθνη συνεχίσουν νά άδιαφοροϋν γιά τήν έξαθλίωση έκατομμυρίων συνανθρώπων μας, μπορεί νά δοϋμε πολλές έκπλήξεις καί πολλές άναστατώσεις σέ διάφορα σημεία του πλανήτη.

5. Μέσα στά άλλεπάλληλα ρήγματα άπό τίς ανθρώπινες διχοστασίες, ή Όρθόδοξη Έκκλησία, ως Σώμα Χριστου, καλείται νά συνεχίζει άδιάκοπα, σέ κάθε τόπο καί χρόνο, τή διακονία τής «καταλλαγής» (2 Κορ. 5:18-20), τής συμφιλίσεως παγκοσμίων διαστάσεων πού πραγματοποίησε ό Χριστός.

Muslims and Christians. The basis for this peace and understanding already exists. It is part of the very foundational principles of both faiths: love of the one God, and love of the neighbour. These principles are found over and over again in the sacred texts of Islam and Christianity". Βεβαίως, ή περαιτέρω έπιχειρηματολογία, επί τή βάσει του Κορανίου καί άναφορών στήν Άγία Γραφή, έμπεριέχει πολλές δυσκολίες.

Ζώντας τό μυστήριο τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, τῆς Σαρκώσεως τοῦ Λόγου, τοῦ Σταυροῦ καί τῆς Ἀναστάσεως, ἡ Ἐκκλησία διακηρύσσει τήν ἀνεξιχνίαστη, «τήν ὑπερβάλλουσάν τῆς γνώσεως ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ» (Ἐφεσ. 3:19) καί ὑπογραμμίζει τήν ἱερότητα καί ἀξιοπρέπεια τοῦ κάθε ἀνθρωπίνου προσώπου, ἀνεξαρτήτως καταγωγῆς, ἐθνικότητος, θρησκείας, ἐνοχῆς ἢ ἀρετῆς. Ἐπίμονα τάσσεται κατά τῆς βίας. Πρό πάντων, τονίζει τό δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου νά ἀγαπήσει καί νά ἀγαπηθεῖ, διότι ἔτσι μόνο ὀλοκληρώνεται. «Ὁ Θεός ἀγάπη ἐστὶ καί ὁ μένων ἐν τῇ ἀγάπῃ ἐν τῷ Θεῷ μένει καί ὁ Θεός ἐν αὐτῷ» (Ἰω. 4:16). Γι αὐτό ἡ κεντρικὴ ὀπτική γωνία, ἀπὸ τὴν ὁποία βλέπει τὴν εὐθύνη του ὁ χριστιανός στό τοπικὸ ἢ παγκόσμιο ἐπίπεδο, ἡ βασικὴ πηγὴ ἐμπνεύσεως καί ἐνεργείας παραμένει ἡ ἀγάπη μέ τίς ἀπροσμέτρητες διαστάσεις της, ὅπως τὴν ἀποκαλύπτει ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ στήν Ἁγία Γραφή.

Ἡ ἐλευθερία τῆς ἀγάπης δέν δεσμεύεται ἀπὸ τίς πεποιθήσεις τοῦ ἄλλου. «Μακάριος ἄνθρωπος ὅς πάντα ἄνθρωπον ἐξ ἴσου ἀγαπήσαι δύναται» (Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής)²⁵. Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ἔχει ἐξ ὀρισμοῦ πανανθρώπινες, παγκόσμιες διαστάσεις. Κανένας φραγμός δέν μπορεῖ νά τὴν ἀναστείλει, οὔτε ἐθνικός, οὔτε θρησκευτικός. Αὐτὴ «ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον» (Α' Ἰω. 4:18). Κάθε φόβο. Καί μᾶς γεμίζει δύναμη καί ἐλπίδα.

* * *

Ἐν κατακλείδι: Ὅλοι ὀφείλουμε νά ἀντισταθοῦμε στή χρησιμοποίησιν τῆς θρησκείας γιὰ πολεμικὲς συγκρούσεις, καθὼς καί γιὰ τὴν στήριξιν τῆς τρομοκρατίας. Ἡ τρομοκρατία δέν μπορεῖ νά ἐκπροσωπεύει κανένα πολιτισμό. Συνιστᾷ τὴν ἄρνησιν τοῦ πολιτισμοῦ καί τὴν ἐπάνοδο στή νοοτροπία τῆς ζούγκλας.

Πρέπει μέ κάθε τρόπο νά προστατευθεῖ ἡ οὐσία τῆς θρησκείας. Ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία, ἡ φορά πρὸς τό ἐπέκεινα, ἀνοίγει τὸν νοῦ καί τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τό Ἄπειρο ἀποκαλύπτοντας τίς πνευματικὲς δυνατότητές του. Τὸν ὀδηγεῖ σέ κοινωνία μέ τό Ἅγιο, μέ τὸν Θεό, σέ σχέσεις σεβασμοῦ καί ἀγάπης πρὸς τοὺς συνανθρώπους του. Ἀλοίμονο, ἄν

²⁵. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Ἐκατοντάς πρώτη τῶν περὶ ἀγάπης κεφαλαίων, *Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπιτικῶν*, τόμ. Β', Ἀστήρ, Ἀθήναι 41975, σ. 5.

αυτή ή φορά πρός τά άνω διαστρεβλωθει και γίνει πυραυλος εκτοξεύσεως μίσους.

Στήν έποχή μας, οί θρησκευτές εξακολουθοϋν νά έχουν έπιρροή, αλλά βεβαίως δέν καθορίζουν τίς αποφάσεις τών πολιτικών ήγετών και τών οικονομικών παραγόντων. Αϋτές λαμβάνονται βάσει άλλων κριτηρίων και συμφερόντων. Συγχρόνως, έν τούτοις, ήγετικά χείλη τών άντιμαχομένων χρησιμοποιοϋν θρησκευτική όρολογία, έπικαλοϋμενοι τόν Θεό. Χρέος όλων τών άληθινά θρησκευομένων είναι νά μήν αφήσουμε τή θρησκεία νά έμπλακει στά γρανάζια τής τρομοκρατίας και νά τροφοδοτήσει μιά τέτοια σύγκρουση. Θά χρειασθει νά έπαναλάβουμε: Κάθε έγκλημα στό όνομα τής θρησκείας είναι έγκλημα κατά της ίδιας τής θρησκείας. Κάθε μορφή βίας στό όνομα τής θρησκείας βιάζει, μέ όλες τίς έννοιες, τήν ίδια τή θρησκεία. Κανείς πόλεμος δέν είναι ιερός. 'Η ειρήνη μόνο είναι ιερή.

“Όταν όρισμένοι κύκλοι προσπάθησαν νά προσθέσουν θρησκευτικό τόνο στή σύγκρουση στά Βαλκάνια, είχαμε επίμονα τονίσει (19.3.1998): «Οϋδείς έχει τό δικαίωμα νά χρησιμοποιει τό άγιο λάδι τής θρησκείας για τήν ενίσχυση τής φωτιάς τών ενόπλων συγκρούσεων. 'Η θρησκεία είναι θείο δώρο για νά μαλακώνει τίς καρδιές, νά έπουλώνει τίς πληγές και νά φέρνει ειρηνικά τούς άνθρώπους πλησιέστερα”.

Μιά τέτοια στάση προϋποθέτει συνεχή καλλιέργεια τής θρησκευτικής συνειδήσεως, πού ενεργοποιεί τίς εύγενέστερες προσωπικές δυνάμεις και στηρίζει τήν κοινωνική άλληλεγγύη και τίς προσπάθειες για παγκόσμια ειρήνη.

BIBLIOΓΡΑΦΙΑ

- Ali, Tariq, *The Clash of Fundamentalisms. Crusades, Jihads and Modernity*, Verso, London 2002, 2003. *‘Η σύγκρουση τών φονταμενταλισμών. Σταυροφορίες, Τζιχάντ και Νεωτερικότητα*, μετφρ. Σ. Μιχαήλ, εκδ. “Άγρα, Αθήνα 2003.
- Ahmed S. Akbar, *Islam under Siege. Living Dangerously in a Post-honor World*, Polity, Cambridge 2003.
- Al-Khattar, A. M., *Religion and Terrorism. An Interfaith Perspective*, Praeger, Conn., Westport 2003.
- Βαρβιτσιώτης 'Ι., Ρούσσος Σ., *Τυφλοί στρατοί. Η Δύση και η απειλή του ισλαμικού φονταμενταλισμού*, Καστανιώτη, Αθήνα 2008.
- Basbous, A., *L'Islamisme. Une revolution avortée*, Hachette, Paris 2002. *Ισλαμισμός, μια αποτυχημένη επανάσταση*, μετφρ. Σ. Γ. Βλοντάκης, Παπαδήμας, Αθήνα 2003.

- Berman, E., *Radical, Religious, and Violent. The New Economics of Terrorism*, MIT, Cambridge, MA 2009.
- Blom, Am., Laetitia, B., Martinez, L., *The Enigma of Islamic Violence*, C. Hurst & Co., London 2007.
- Bobbitt, Ph., *Terror and Consent. The Wars for the Twenty-first Century*, A.A. Knopf, New York 2008.
- Bruce, St., *Fundamentalism*, Polity, Cambridge 2008.
- Burgat, Fr., *Face to face with Political Islam*, I. B. Tauris, London 2003.
- Catherwood, C., *Religion and Terrorism*, Polity, Cambridge 2009.
- Daniel, J., 'Ο Θεός εἶναι φανατικός;', μετφρ. Α. Πανταζόπουλος, Πόλις, Ἀθήνα 1998.
- Desai, M., *Rethinking Islamism the Ideology of the New Terror*, I. B. Tauris, New York 2007.
- Dekmejian R., *Islam in Revolution. Fundamentalism in the Arab World*, Syracuse University Press Ἐπαναστατημένο Ἰσλάμ. Ὁ φονταμενταλισμός στὸν ἀραβικό κόσμο, μετφρ, Ἀ. Μπαλοπούλου, Παπαζήσης, Ἀθήνα 2007.
- Gartenstein-Ross, D., *My Year inside Radical Islam. A Memoir*, Penguin, New York 2007.
- Geoffroy, M., et Vaillancourt, J. G., *La Religion à l'extrême*, Mediaspaul, Paris 2009.
- Giustozzi, Ant., *Koran, Kalashnikov and Laptop. The Neo-Taliban Insurgency in Afghanistan*, Hurst, London 2007.
- Goddard, H., *History of Christian-Muslim Relations*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2000.
- Habeck, M., *Knowing the Enemy*. Μετφρ. Μ. Μπενά, *Οι μαχητές τῆς Θεοῦ, Ἡ ιδεολογία και τα συνθήματα του Ἱεροῦ Πολέμου*, Τουρίκης, Ἀθήνα 2008.
- Hadsell, H., Stükelberger, Chr., *Overcoming Fundamentalism. Ethical Responses from Five Continents*, Globethics.net, Geneva 2009.
- Halliday, Fr., *Islam and the Myth of Confrontation. Religion and Politics in the Middle East*, I. B. Tauris, London 1996.
- Hider, J., *The Spiders of Allah. Travels of an Unbeliever on the Frontline of Holy War*, St. Martin's Griffin, New York 2009.
- Hoffman, Br., *Inside Terrorism*, Victor Gallancz, London 1998.
- Jones, J. W., *Blood That Cries out from the Earth. The Psychology of Religious Terrorism*, Oxford UP, New York 2008.
- Juer/Jungensmeyer, M., *Terror in the Mind of God. The Global Rise of Religious Violence*, University of California Press, Berkeley, London 2001.
- Kepel, G., *Jihad, expansion et déclin de l'islamisme*, Ἑλλην. Τζιχάντ - Ὁ ἱερός πόλεμος, μετφρ. Ἄνδρ. Πανταζόπουλος, Α. Μπαλοπούλου, Ε. Τσερεζόλε, Καστανιώτη, Ἀθήνα 2001.
- Khoury, Th., Grundmann, H-P., Ekk. Muller (hr gb), *Krieg und Gewalt in den Weltreligionen. Fakten und Hintergründe*, Herder, freiburg, Basel, Wien 2003.
- Kuftaro, Ah., *The Way of Truth*. World Quran School, Damascus 2004.
- Kuriakose, K. K., *Religion, Terrorism and Globalization. Nonviolence: a New Agenda*, Nova Science, New York 2006.

- Λυγερός, Σταύρος, *Σταυροφόροι χωρίς σταυρό. Ισλαμική τρομοκρατία, Η.Π.Α. και Νεοοθωμανισμός*, Λιβάνης, Αθήνα 2010.
- Landes, D. S., *The Wealth and Poverty of Nations. Why Some Are so Rich and Some so Poor*, W. W. Norton, New York 1998.
- Laqueur, W., *Terrorism Reader*, Wild Wood House, London 1979.
- - - *The New Terrorism. Fanaticism and the Arms of Mass Destruction*, Oxford UP, New York 1999; 2nd ed. Phoenix, London 2001.
- Luttwak, E., *The Grand Stragehy of the Byzantine Empire*. Belknap of Harvard UP, Cambridge, Mass 2009.
- Μάζης, Ι., *Γεωγραφία του Ισλαμικού κινήματος στην μέση Ανατολή*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.
- Marshall, D., *God, Muhammad and the Unbelievers. A Qur'anic Study*, Curzon, Surrey 1999.
- Napoleoni, Lor., *Modern Jihad. Tracing the Dollars ehind the Terror Networks*, Έλλην. Οικονομία του τρόμου - Ο νέος ιερός πόλεμος, μετφρ. Έρρ. Μπαρτζινόπουλος, Σύγχρονοι Όρίζοντες, Αθήνα 2005.
- Οσάμα Μπίν Λάντεν, *Πως φτάσαμε στις 11 Σεπτεμβρίου 2001*, Συλλογικό έργο, Κάκτος, Αθήνα 2001.
- Πάτελος, Γ., *Το σύγχρονο Ισλάμ, η συνάντηση με τη Δύση. Μια ιστορική και πολιτική προσέγγιση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006.
- Peters, R., *Jihad in Classical and Modern Islam*, Markus Wiener Publ., Princetson 1996.
- Rashid, Ah., *Le retour des talibans*, Delavilla, Paris 2001.
- Rodinson, M., *Ισλάμ καί καπιταλισμός*, μετφρ. Δ. Κούρτοβικ, Κάλβος, Αθήνα 1980.
- Roy, Ol., *L'Islam Mondialisé*, Seuil, Paris 2002. Άγγλ. μετφρ. *Globalized Islam. The Search for a New Ummah*, Hurst, London 2004.
- Rudolph, P., *Jihad in Classical and Modern Islam. A Reader*, Markus Wiener, Princeton, NJ 1995.
- Saikal, Am., *Islam and the West. Conflict or Cooperation?* Palgrave Macmillan, New York 2003.
- Smith, L., *The Strong Horse. Power, Politics and the Clash of Arab Civilizations*, Doubleday, New York 2010.
- Stauber, Ol., *Islamism, Terrorism, and the Political Distortion of Religion*, Chicago 2006.
- Σωτηρόπουλος, Δ. Α., Χουλιάρης, Α., Ρούσσοι, Σ., Σκλιᾶς, Π., *Ο Τρίτος Κόσμος. Πολιτική, κοινωνία, οικονομία, διεθνείς σχέσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2005.
- Thomas, S., *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations. The Struggle for the Soul of the Twenty-first Century*, Palgrave Macmillan, New York 2005.
- Townshend, Ch., *Terrorism. A very short introduction*, Oxford UP, Oxford 2002.
- Trivedi, R. N., *Terrorism Has No Religion*, MD Publications, New Delhi 2009.
- Weigel, G., *Faith, Reason and the War against Jihadism. A call to action*, Doubleday, New York 2007.